

För säkerhets skull – björntandsamulett under golvet

ANNA ÖLUND

Björntandsamulett påträffades under ett golv vid en arkeologisk undersökning i kvarteret Snickaren i Enköping. UIM 35007–819. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

År 1641 eller strax därefter placerade någon en björntandsamulett under ett nybyggt golv i kvarteret Snickaren i Enköping. Vid en arkeologisk undersökning hösten 2004¹ återfann Upplandsmuseets

arkeologer det spännande föremålet. Björntanden var 7 cm lång och hade ett fint borrarat hål i roten. Den har sannolikt burits som amulett av någon, innan den lades ned under golvet i ett boningshus.

Byggnadsoffer i tid och rum

Att placera föremål i eller under hus har en lång tradition som är möjlig att följa tillbaka till senneoliticum. Företeelsen förekommer endast i agrara samhällen där det finns en stark koppling mellan marken, huset och hushållet/ekonomin². Föremål som avsiktligt nedlagts i hus har allmänt kallats husoffer eller byggnadsoffer. De föremål som ofta deponerats i grunden vid uppförandet av en ny byggnad har också kallats grundläggningsoffer eller konstruktionsoffer. De offerade föremålen har tolkats som gåvor eller ett försök till kommunikation med de övernaturliga makterna. Man ville blidka dem, ha deras skydd eller visa dem tacksamhet. Egentligen är begreppet offer missvisande, då det förutsätter en tudelning av föreställningsvärlden i sakralt och profant. Offret är i detta sammanhang den medlande länken mellan dessa världar och måste både ha en avsändare och mottagare. Inom arkeologin har offerbegreppet ofta använts lite slarvigt och närmast blivit ett paraplybergepp över olika företeelser i de forntida samhällena som studeras. Ofta har istället begreppet rituella deponeringar använts och man bör ha i åtanke att riter inte nödvändigtvis behöver ha en religiös överton då det även kan röra sig om profana riter³. De människor som deponerat föremålen har troligen inte gjort en distinkt skillnad mellan sakralt och profant, utan

detta har blandats helt omedvetet i vardagen. Troligen har också den ursprungliga innebörden med en handling skiftat över tid och kanske helt glömts bort. Ritualiserade handlingar av detta slag kan ha utförts närmast slentrianmässigt som en försäkran mot sjukdom, missväxt och olycka utan närmare religiös eller profan reflektion.

Rituellt deponerade föremål från järnålder och framåt förekommer i bostadsmiljöer, slott och kyrkor. De skilda miljöerna tyder på att depositionerna utförts oberoende av social tillhörighet⁴. I de förhistoriska boendemiljöerna påträffas de rituellt deponerade föremålen i husens takbärande eller väggbärande element. Föremål kan även ha deponerats i eller under husets härd som ofta har en central placering. I huskontexter från medeltid till 1700-tal påträffas de deponerade föremålen istället i husens ytterväggar, en förändring som inte enbart beror på förändrad byggnadsteknik. Den vanligaste placeringen från 1700-talet till modern tid är centralt i huset, under golvet⁵.

Vilka föremål som deponerats i husen har skiftat över tid och både föremål av vardaglig och exklusiv karaktär har fått fungera som byggnadsoffer. Föremålen är mycket medvetet valda då de också är ett medium för agerandet. Djurben och keramikföremål är de föremålskategorier som dominerar under järnålder. Under järnålderns yngre del läggs även metallföremål, pilspetsar, yxor och knivar i husens

tabkbärande stolphål⁶. Depositionsmönstret förändras under högmedeltid och många fler föremålstyper har ansetts som dugliga byggnadsoffer. Vanligast i djurbensmaterialet är hästkranier och föremålen utgjordes ofta av mynt, stenyxor, fossil. En formalisering sker i modern tid då jydepotter, mynt och hästkranier främst deponerats⁷. De rituellt deponerade föremålen i hus är alltså ofta oansenliga föremål utan starka symboliska eller ekonomiska värden.

En forntida hemförsäkring

Man kan bara spekulera i vad avsikten var med de deponerade föremålen. Viss vägledning får man dock genom folkloristiska uppteckningar, etnologiska studier och frågelistor⁸. Man bör emellertid ha i åtanke att folkloren är ständigt i förändring och det är inte säkert att den förklaringsmodell som gäller under modern tid är densamma som under medeltid eller järnålder. I mångt och mycket var de socioekonomiska förutsättningarna desamma för järnåldersmänniskan som för de som levde i bondesamhället under tidig modern tid. Troligen var även föreställningsvärlden likartad med samma relation till begreppen lycka och avund. Lyckan sågs som begränsad och summan av den var konstant. Om man fick lycka var man tvungen att behandla den väl och dela med sig, annars skulle den gå

vidare till någon annan⁹. Av det etnologiska materialet framgår att de vanligaste avsikterna med byggnadsoffer var att ge huset tur och lycka eller för att skydda det. Genom ett byggnadsoffer laddades huset med positiv kraft som överfördes på dess invånare. Föremål som deponerats i stallar och ladugårdar har däremot ansetts skydda boskapen från maran, sjukdomar, trolldom och förgörning. Det rör sig alltså i båda fall om förebyggande åtgärder¹⁰.

I litteraturen som studerat depositioner i hus framträder begrepp som gåvooffer, skyddsvakt, avvärjningsmagi och sjukdomsbot. Gåvooffer avser en gåva som överlämnas till övernaturliga väsen i önskan om en motprestation och utgörs ofta av det man önskade sig mer av; pengar, eller någon form av mat. Önskan att skaffa en väktare till byggnaden kan uttryckas genom ett skyddsvaktsoffer eller skyddsoffer. Denna handling har ingen mottagare och kan inte sägas vara ett egentligt offer. Djuret eller i vissa fall människa som utsågs till skyddsvakt skulle helst begravas levande. Individens skulle gärna var ung då den förväntades vaka huset under sin egentliga livstid. Särskilt populära som skyddsvakter har klodjur som hundar och katter varit¹¹. Avsiktsförklaringen avvärjelsemagi tillskrivs föremål som i sig själva besitter övernaturliga krafter. Det är alltså föremålet i sig som tillskrivs magiska krafter och en egentlig mottagare finns inte

Avsikten med en deposition kan även sökas i föreställningar kring sjukdomsboten. Bakom föresällningen fanns tron att en sjuk individ utsatts för en sjukdomsande som trängt sig in i den sjukas kropp. Det enda sättet att hejda anden var att döda den genom att döda och begrava en smittad varelse ofta en individ i boscapsbeståndet. Man kunde också överföra smittan till en ovänlig granne genom att begrava det sjuka djuret på deras mark¹². Som förklaring till byggnadsoffer är sjukdomsboten inte aktuell, då depositionen inte görs i samband med upprättandet av ett nytt hus.

Ritueilt deponerade föremål i hus kan också studeras utifrån maktrelationer och sociala aspekter. Initiativtagaren till depositionerna bekräftar och befäster hushållets maktstrukturer och familjerelationerna. Ritualen kring dessa föremål kan ha bidragit till att upprätthålla vissa könsroller och juridiska skyldigheter¹³. Att föremålsbeståndet likriktas under 1700-talet och framåt tyder på att ritualen har förändrats. Troligen har byggnadsoffrets faktiska inverkan i det vardagliga livet ingen tydlig eller trovärdig effekt, utan detta görs för säkerhets skull – för vem vill egentligen chansa?¹⁴.

Björntandsamulettens i kvarteret i Snickaren kan alltså ses i ljuset av en lång tradition kring byggnadsoffer. Den påträffades under golvplankorna i den ena kammaren i ett boningshus. Föremålet har således legat under golvet och inte

varit tillgängligt efter att huset byggts. Virke från husets stolpbärande konstruktion avverkades på vinterhalvåret år 1640–41 och det är troligt att huset byggdes strax därefter. Utifrån ovanstående diskussion kring byggnadsoffer kan björntanden betraktas som en önskan om en skyddsvakt. Björnens ande skulle således skydda huset så länge som björnens egentliga livstid hade varat. Man kan också välja att se björntandsamulettens som ett föremål som används för avvärjningsmagi, där föremålet i sig ansågs besitta övernaturliga krafter. Mycket viktigt för tolkningen av föremålet är att det använts sekundärt som ett byggnadsoffer. Dess primära användningsområde är som rubriken antyder en amulett. Kanske har den hängt kring någons hals och varit så viktig för ägaren att den deponerats under golvet i huset. Björntandsamulettens som byggnadsoffer är helt unik och paralleller har inte gått att finna. Den motsäger också det faktum att ritueilt deponerade föremål sällan utgörs av personliga föremål och är av vardaglig karaktär.

Björntänder i arkeologin

Vid en översiktlig sökning efter björntandsamuletter och deras förekomst i arkeologiska sammanhang kan man konstatera att de inte är så vanliga som man först kan tro. I Finland och Baltikum

är dock björntandsamuletter relativt vanliga, där de burits av kvinnor som hängen kring halsen eller fästade i kjolen. Från detta område finns även fynd av miniatyrhängen i brons föreställande björntänder¹⁵. Från det samiska kulturområdet finns ett flertal fynd av genomborrade björntänder där de bl.a. ingått i schamanens utrustning¹⁶. Utanför det samiska kulturområdet finns enstaka förekomster av björntandsamuletter funna i gravar från stenålder och vikingatid¹⁷. Genomborrade björntänder har också påträffats i bostadsmiljöer som vid den vikingatida gården Spillings i Othem på Gotland, i borgen i Skanör och i kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna.¹⁸ Ingenstans har det varit möjligt att finna en parallell i fråga om björntänder som använts som rituellt deponerade föremål i samband med upprättandet av en byggnad. I detta fall är björntanden i kvarteret Snickaren ensam i sitt slag. Tandens är även ovanlig i fråga om datering då vikingatid-medeltid dominerar i samband med dessa föremål. Kanske var den redan mycket gammal när den deponerades på mitten av 1600-talet. Det är inte helt ovanligt att just "antika" föremål har använts som byggnadsoffer i medeltida kontexter, men dessa rör sig ofta om stenyxor och fossil¹⁹. Ett svar på frågan om björntandens ursprungliga ålder skulle sannolikt fås genom en koldatering.

Slutord

Björntanden under golvet i kvarteret Snickaren kan betraktas som ett föremål som representerar en dynamisk och levande folkstro i ständig förändring. Amuletten har troligen tillskrivits magiska egenskaper, vilket skänkt dess ägare lycka och tur eller skydd. Möjligen fungerade amuletten så pass väl att den placerades under golvet i ett hus som uppfördes på en strandnära tomt i Enköping vid mitten av 1600-talet. Amuletten har sannolikt fungerat som en slags hemförsäkring, deponerad för säkerhets skull. Kanske trodde man att björnens ande skulle vakta huset och dess invånare, således ett mycket starkt skyddsvaktsdjur. Hur amuletten hamnat i Enköping kommer vi aldrig få veta, inte heller om den ingått i något annat användarsammanhang. Vi kan endast hoppas att björntandsamuletten gav det skydd för invånarna i huset som dess ägare avsåg.

Noter

- 1 Ölund & Kjellberg 2006.
- 2 Calie 2004, Falk 2008.
- 3 Berggren 2009, s 33ff. Borna-Ahlqvist 2002, s 91. Falk 2008, s 40.
- 4 Falk 2008, s 83ff, s 100.
- 5 Falk 2008, s 87ff.
- 6 Carlie 2004.

- 7 Falk 2008, s 111. Jydepotter är lerkärl som tillverkades i en äldre teknik. De har formats för hand och bränts i syrefattig miljö i torvugnar, vilket ger ett svart gods som är typiskt för detta jylländska hemhantverk. Jydepotter tillverkades från 1500-tal och framåt.
- 8 Paulsson 1993. Genomgång och analys av uppteckningar från Lunds folkliksarkiv, LUF.
- 9 Falk 2008, s 174 och där anförd litteratur.
- 10 Paulsson 1993.
- 11 Paulsson 1993, s 20f.
- 12 Hauge 1965, s 99ff.
- 13 Falk 2008, s185ff.
- 14 Falk 2008, s 188f.
- 15 Kivikoski 1965, s 24ff.
- 16 SHM föremålsamling. Invnr 15721, en offerfyndplats från Gällivare i Lappland som innehöll ett större antal hörntänder av björn. I Nordiska museets föremålsamling i PRIMUS fanns 9 björntandsamulett, alla från det samiska kulturområdet i norra Sverige, Norge och Finland. Se även Price 2002, s 269f och s 298.
- 17 Björntänderna i gravar utgörs av en björntandsamulett funnen tillsammans med andra djurtandsamulett i en gånggrift i Västergötland, Montelius 1872. I Birka materialet, Björkö hemlanden, finns en barngrav nr 890, med en björntandsamulett, Gräslund 1972–73 s 170. Uppgift om en björntandsamulett funnen i en grav vid Karlevi på Öland, Kalmar läns museums hemsida.
- 18 För björntandsamulett i arkeologiskt material funna i hus se Ros 1935, s 134.

Rydbeck 1935. Björntanden från Spillings gård på Gotland ingår i den bostadsmiljö där man påträffat Sveriges hittills största vikingatida silverskatt, Widerström & Örstjed 2004.

- ¹⁹ Carelli 1996.

Referenser

Otryckta källor

SHM Statens historiska museum.

Föremålssamling www.historiska.se/data.
Nordiska museets föremålssamling via PRIMUS.
Kalmar Läns museums hemsida
www.kalmarlansmuseum.se.

Tryckta källor och litteratur

Berggren, Å., 2009. Offerbegreppet i arkeologin: tolkningar och perspektiv. I *Utskrift* Stiftelsen Hallands läns museer. Halmstad.

Borna- Ahlqvist, H., 2002. *Hällristarnas hem : gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm.

Carelli, P., 1996. Blixtar och dunder, magiska under. Om åskstenstradition och förekomsten av stenåldersfynd i medeltida kulturlager. *Fornvännen* 1996/3. Stockholm

Carlie, A., 2004. *Forntida byggnadskult : tradition och regionalitet i södra Skandinavien*, Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm.

Falk, A.B., 2008. *En grundläggande handling : byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*, Nordic Academic Press. Lund

Gräslund, A-S., 1972–73. Barn i Birka. *TOR* 15. Uppsala universitet. Uppsala

- Hauge, H., 1965. *Levande begravd eller bränd i nordisk folkmedicin : en studie i offer och magi*. Stockholm.
- Kivikoski, E., 1965. *Magisches Fundgut aus finnischer Eisenzeit*. Suomen Museo. Helsingfors.
- Linderson, H., 2005. Rapport av dendrokronologi och vedartsanalys. *Kvarteret Snickaren: bebyggelse och odling vid Enköpings strand : RAÄ 26, Centrum 6:8, Enköpings stad, Uppland : arkeologisk slutundersökning*. Nationella laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2005:16.
- Montelius, O., 1874. *Sveriges forntid: försök till framställning af den svenska fornforskningens resultat. Text, 1, Stenåldern*, Stockholm.
- Price, N.S., 2002. *The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia*. AUN 31 Uppsala.
- Ros, J., 1990. *Makt och människor i kungens Sigtuna : Sigtunautgrävningen 1988–90: 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, Sigtuna*. Red. Tesch, S. Sigtuna museum. Sigtuna.
- Rydbeck, O., 1935. *Den medeltida borgen i Skanör: historik, undersökningar och fynd*. Lund.
- Widerström, P & Örjestad, J., 2004. *Arkeologisk undersökning på fastigheten Spillings 1:36. RAÄ 179 Othems socken, Gotlands län och kommun*. Länsmuseum på Gotland.
- Ölund, A. & Kjellberg, J., 2006. *Kvarteret Snickaren : bebyggelse och odling vid Enköpings strand : RAÄ 26, Centrum 6:8, Enköpings stad, Uppland : arkeologisk slutundersökning*, Upplandsmuseet. Uppsala.
-
- Anna Ölund är arkeolog vid Upplandsmuseet. Hon arbetar både med förhistoriska- och historiska tidsperioder och var verksam vid undersökningarna av Kv. Snickaren i Enköping.